

"לעשות רצון יוצרו ולא רצון יצרו"

בין מימוש עצמי לעילוי עצמי

ד"ר רפי ועקנין

לפנים בישראל היו מגשימים חלומות ומאווים, הייתה התגשמות של רעיונות, של הציונות, היו יוצאים להגשמה, וזו הייתה הגשמה עצמית בתוך מרחב אידאולוגי חובק לאום; היום כאילו נשכח השורש הזה וכולם, אלו ואלו במימוש מממשים, כאילו השתלט מימוש הרווחים על הכול, ופשט גם על המאווים ועל הרעיונות, ובני-אדם מאחלים לעצמם שיתממשו כל חלומותיהם, וזה הביטוי העליון של קרבת אדם לעצמו קודם כל.¹

השורות הללו נותנות ביטוי חד למהותה של תרבות המימוש אשר קנתה לה אחיזה בקרבנו. תרבות זו מקורה בגישות הפסיכולוגיות המערביות המציבות במרכז העשייה החינוכית את יעד המימוש העצמי של הפרט,² ומדגישות את הסיסמה: "יש להציב את הילד במרכזה של מערכת החינוך, לא המורה ולא תוכנית הלימודים".³ הורתה הרעיונית של תפיסה זו היא המחשבה הפילוסופית שהכול ניצב על האדם, הכול ממנו והכול בו, ואין לצפות לשום דבר מאינסטנציה גבוהה יותר; עצמו ועצמותו של הפרט הם חזות הכול. מחשבה זו הטביעה את חותמה על התפיסה החברתית-הפוליטית הרווחת בתרבות המערב - הלוא היא הדמוקרטיה הליברלית. זוהי מערכת ממשל המציבה בראש מעייניה לא את יעדי הקולקטיב אלא את יעדי הפרט כפי שהיא הגדירה אותם: "דמוקרטיה היא ביטוי להכרתו של האדם כי כל מקורות הסמכות הפוליטית, החברתית והמוסרית טמונים בו עצמו".⁴

במאמר זה אין אני בא לשלול את העיקרון הזה, אלא להזהיר מפני הסילופים שדבקו בו ומפני הסכנות הכרוכות במימוש חלקי וחד-צדדי של עיקרון זה. סכנות שהוגים

1 א' עמיר, אהבת שאול, תל-אביב תשנ"ח, עמ' 339-340.

2 ראה, A. Maslow, *Toward a Psychology of Being*, New York 1968. C.R. Rogers, *Client - Centered Therapy*, Boston 1961.

3 י"ל קנדל, 'דיואי והשפעתו', אנציקלופדיה חינוכית, א, ירושלים תשכ"א, עמ' 945.

4 ז' שטרנהל, 'המאבק על השליטה האינטלקטואלית', פוליטיקה, 18 (1987), עמ' 3.

מהו עילוי עצמי?

חכמים לימדונו ש"אין הבור מתמלא מחוליותו" (סנהדרין טז, ע"א), כלומר "אין מתמלא הבור מים ממקור נביעתו [...] אין הבור מתמלא מחוליותו, אלא אם כן ממשיכין לו מים ממקור אחר".⁶ הנמשל הוא שאין אדם מסוגל לפרנס את עצמו משלו בלבד, ואין הוא יכול לממש את עצמו כשהוא יונק רק ממקורותיו העצמיים. אם לא יוכל לחרוג מעבר לגבולות עצמו, ספק אם ישיג אף את גבולות עצמו. שהרי "מטרתו האמיתית של הקיום האנושי לא תימצא במה שנקרא 'הגשמת עצמו'. הקיום האנושי הוא, ביסודו של דבר, חריגה מעצמו ולא הגשמת עצמו [...] הגשמת עצמו לא תושג אם תהיה תכלית לעצמה, אלא רק תוצאת לוואי של עילוי עצמו".⁷ דהיינו, **עילוי עצמו** הוא התכלית האמיתית, וה**הגשמת עצמו** אינה אלא תוצאת לוואי. או לחלופין, "המימוש העצמי" הוא לכל היותר מטרה טובה, ו"העילוי העצמי" הוא האידאל.⁸

תרגומה של תפיסה זו למישור החינוכי הוא: "אין לחנך את האדם אלא אם כן מפתחים גם את אפשרותו לחרוג מעצמו, כלומר לשרת אידאה".⁹ תכלית המעשה החינוכי היא להוסיף בלי הרף על תוכנה של עצמיות המתחנך ולהרחיב את גבולותיה. תפיסה זו דורשת התעלות מתמדת של מערכת צורכי האדם אל מעבר לצרכים הקיימים בו בטבעו.

5 ראה למשל, צ"ד ברגינסקי, ב"מ ברגינסקי, זרמיה העיקריים של הפסיכולוגיה: מסה ביקורתית, תל-אביב 1977; ק' פרנקשטיין, **אמת וחופש: ערכים בחינוך**, תל-אביב 1987; א' סיגד, 'מימוש עצמי - האם הוא מטרה אפשרית או ראוי בחינוך?', **במכללה**, 6 (תשנ"ה), עמ' 87-104; א' שביד, 'ישראל כמדינה יהודית-דמוקרטית - היבטים היסטוריים ועיוניים', **אלפיים**, 11 (1995), עמ' 87-89.

6 סנהדרין טז, ע"א, תוספות, ד"ה: "אין הבור".

7 ו' פראנקל, **האדם מחפש משמעות**, תל-אביב 1970, עמ' 134.

8 המושג "עילוי עצמי" שונה במהותו ממונחים קרובים המופיעים בספרות, כגון חווית השיא (Peak Experience), מושג המתאר את שיא יכולתו וכוחו של האדם (ראה גם, A.H. Maslow, *Values and The Noble*), או המושג האיש הנעלה (Peak Experience, Ohio State University, 1964 and Beautiful Person); ראה, T. Landsman, "One's Best Self, to be or not to be", *Social Sciences*, No. 34, University of Florida Monographs, 1967. הללו אינם מדברים על משהו שמעבר לאדם, החורג ממנו, ולא על "עילוי עצמי" של האדם אלא בפירוש על "מימוש עצמי".

9 ע"א סימון, **האם עוד יהודים אנחנו?**, תל-אביב 1983, עמ' 102.

שהרי בסופו של דבר "חינוך אינו רק התאמת עצמנו למה שיש בתלמיד, חינוך הוא גם משיכת התלמיד אל מה שלמעלה ממה שיש בו".¹⁰

רעיון זה עולה גם מדבריו של הרבי מליובאוויטש, "שהנברא, בכח עצמו אינו יכול להגיע למעלה משורשו ומקורו".¹¹ להמחשת דבריו מביא הרבי את לשון הגמרא: "חמש טבילות ועשרה קידושין טובל כהן גדול ומקדש בו ביום, וכולן בקדש בבית הפרוה, חוץ מראשונה שהיתה בחול על גבי שער המים ובצד לשכתו היתה. אמר אביי: שמע מינה, עין עיטם גבוהה מקרקע העזרה עשרים ושלש אמות" (יומא ל, ע"א). פירוש: ממעיין עיטם שעל-יד ברכות שלמה נמשכה אמת מים שהזינה את המקווה של הכהן הגדול בעזרה. המעיין הזה נובע בגובה של 760 מטר מעל פני הים, כלומר הוא גבוה כ"ג אמות מהר הבית (כ-12 מטר). כלומר, מקווה הטהרה המכשיר את הכהן הגדול לשרת בקודש בעיצומו של היום הקדוש, יונק את מימיו ממקור הזנה חיצוני שהוא גבוה ממנו.

מצוות כיבוד אב ואם כדוגמה

עיקרו של "עילוי עצמי", שאין אדם מגיע לכך אלא תוך התמסרות לתפקיד או למשימה המוטלים עליו מבחוץ, התמסרות הדורשת ממנו לגייס את כוחותיו העצמיים למען מטרה שהיא מעבר לעצמו.

רעיון זה עולה גם מעיון במצוות כיבוד אב ואם. מצווה זו היא מצווה "חמורה שבחמורות" עד שאמר רבי יוחנן: "אשרי מי שלא חמאן" [=אשרי מי שמעולם לא ראה את אביו ואת אמו], ור' זעירא אמר: "ברוך רחמנא דלית לי לא אבא ולא אמא" [=ברוך ה' שאין לי לא אבא ולא אמא - לעניין כיבוד אב ואם - אשרי יתום אני].¹² וכל כך למה? משום שקשה מאוד לכבדם כראוי ואי-אפשר לקיים מצווה זו כפי הנדרש.¹³

הגמרא דנה באריכות במצווה זו ושואלת "עד היכן כיבוד אב ואם?", ולתשובה היא מביאה את הסיפור הזה:

צאו וראו מה עשה נכרי אחד לאביו באשקלון ודמא בן נתינה שמו. ביקשו ממנו חכמים אבנים לאפוד בששים ריבוא שכר, ורב כהנא מתני, בשמונים ריבוא.

10 א' רון, 'על התפיסה הכוללנית', עיונים במחשבת החינוך הדתי, ירושלים תשל"ח, עמ' 67.

11 הרב מ"מ שניאורסון מליובאוויטש, ליקוטי שיחות, פרשת לך לך, תשנ"ט, בהערה.

12 ירושלמי, קידושין א, ז; בבלי, קידושין לא, ע"ב.

13 על-פי רש"י לבבלי, קידושין לא, ע"ב.

והיה מפתח מונח תחת מראשותיו של אביו, ולא ציערו. לשנה אחרת נתן הקדוש ברוך הוא שכרו, שנולדה לו פרה אדומה בעדרו (קידושין לא, ע"א).

סיפור זה מעורר שתי תמיהות. האחת, האם אין בנמצא סיפור מופתי כזה בקרב ישראל העשוי לשמש דגם לחיקוי? מדוע לא ציינו, למשל, את רבי טרפון שכיבד את אמו במידה מופלגת, כפי שמספרים שני התלמודים? "אמו של רבי טרפון ירדה לטייל לתוך חצרה בשבת, ונפסק קורדייקין [=סנדל] שלה, והלך רבי טרפון והניח שתי ידיו תחת פרסותיה והיתה מהלכת עליהן עד שהגיעה למיטתה" (ירושלמי, קידושין א, ז).¹⁴

התמיהה השנייה היא, וכי לא די היה בחלקו הראשון של הסיפור המראה את גודל ההפלגה שבה נהג נוכרי זה בכבוד אביו? לשם מה הוסיפו גם את מתן שכרו? ועוד, מדוע קיבל הנוכרי מאשקלון דווקא פרה אדומה כשכר על קיום מצוות כיבוד אב ואם?

על התמיהה הראשונה משיב מהרש"א על אתר ואומר שכל הסיפור לא בא אלא ללמד ש"מצוות כבוד אב ואם [היא] מצווה שכלית, נימוסית" שגם הגוי חייב בה. את התמיהה השנייה מיישב רבי יוסף חיים בן אליהו מבגדד בשם בנו: "הטעם שניתן לו שכרו בפרה אדומה, כדי שיצא מזה סניגוריא על ישראל, כי הוא בזבז ממון בעבור מצות כבוד אב, שהשכל מחייבה, וישראל בזבז ממון רב הזה בעבור פרה אדומה, שהיא מצוה חוקית שאין השכל מחייבה".¹⁵

כלומר, לא סיפורו של דמא בן נתינה הוא המופת כי אם סיפורם של ישראל, וכמסקנת הגמרא: "גדול המצוה ועושה יותר ממי שאינו מצווה ועושה". נוסח זה נאמר בדרשתו של רבי מאיר, שקבע כי בקיום התורה אין לישראל כל יתרון על הנוכרי אלא זאת, ובלשון הגמרא:

מניין שאפילו עובד כוכבים ועוסק בתורה שהוא ככהן גדול? תלמוד לומר, "אשר יעשה אותם האדם וחי בהם" (ויקרא יח, ה). כהנים, לויים וישראלים לא נאמר, אלא "האדם". הא למדת שאפילו עובד כוכבים ועוסק בתורה - הרי הוא ככהן גדול. אלא לומר לך שאין מקבלין עליהם שכר כמצוה ועושה אלא כמי שאינו מצווה ועושה, דאמר ר' חנינא, גדול המצוה ועושה יותר משאינו מצוה

14 הגמרא מספרת על רבי זעירא שהיה מצטער ואומר "הלוואי והיו לי אבא ואמא כדי שאכבדם ואירש גן עדן". אבל לאחר ששמע את המעשה ברבי טרפון ואמו ואת המעשה ברבי ישמעאל ואמו, שויבא להלן, אמר: "ברוך ה' שאין לי לא אב ולא אם. לא כרבי טרפון הייתי יכול לעשות ולא כרבי ישמעאל הייתי מקבל עלי" (ירושלמי, פאה א, א).

15 יוסף חיים בן אליהו מבגדד, **בן יהודע**, חלק ד', ירושלים תשנ"ה.

דמא בן נתינה שקיים מצוות כיבוד אב הוא בגדר "מי שאינו מצווה ועושה", וישראל שקיימו מצוות פרה אדומה הם בגדר "מצווה ועושה" ובזה יתרונו.¹⁶

על זיקה אפשרית בין שתי המצוות הללו אפשר ללמוד גם ממקור אחר: את הפסוק "שם לו חק ומשפט ושם נסהו" (שמות טו, כה) מפרש רש"י: "במרה נתן להם מקצת פרשיות של תורה שיתעסקו בהם: שבת ופרה אדומה ודינין".¹⁷ אולם בפירושו לעשרת הדברות לפסוק "כבד את אביך ואת אמך כאשר צוך" הוא כותב "אף על כבוד אב ואם נצטוו במרה, שנאמר שם שם לו חוק ומשפט" (דברים ה, טז). והנה את הפסוק "ויבא משה ויספר לעם... את כל המשפטים" מפרש רש"י "שבת וכיבוד אב ואם ופרה אדומה ודינין שניתנו להם במרה" (שמות כד, ג). אפשר שהחילופין הללו בין מצוות כיבוד אב ואם למצוות פרה אדומה מרמזים על זיקה כלשהי ביניהן.

במדרש מובא סיפור נוסף על שני אישים - רבן שמעון בן גמליאל ועשיו - שקיימו מצוות כיבוד אב ואם במידה מופלגת, וגם שם מודגש שמדרגתו של הגוי גבוהה יותר משל ישראל. רבן שמעון בן גמליאל העיד על עצמו: "לא כיבד בריה את אבותיו כמו אני את אבותי, ומצאתי שכיבד עשיו לאביו יותר ממני".¹⁸

16 הבחנה עקרונית זו בין קיום מצווה מצד היות האדם "מצווה ועושה" לבין קיום מצווה מצד היותו "אינו מצווה ועושה" מבחין הרמב"ם לא רק בין ישראל לגוי, אלא גם בין גוי לגוי בנוגע לשבע מצוות בני נח שהם חייבים בהן. וכך הוא כותב: "כל המקבל שבע מצוות ונזהר לעשותן הרי זה מחסידי אומות העולם ויש לו חלק לעולם הבא, והוא שקיבל אותן ויעשה אותן מפני שציווה בהן הקב"ה בתורה והודיענו על ידי משה רבנו שבני נח מקודם נצטוו בהן. אבל אם עשאן מפני הכרע הדעת אין זה גר תושב ואינו מחסידי אומות העולם אלא מחכמיהם" (משנה תורה, מהדורת הרב קאפח, הלכות מלכים ח, יא).

17 מפרשי רש"י תמחו למקור הדברים האלה, שהרי בגמרא (סנהדרין נו, ע"ב) ובמדרש (מכילתא) מצוין "כבוד אב ואם" ולא "פרה אדומה". הרב ברוך הלוי עפשטיין, בעל התורה תמימה, פותר את התמיהה על רש"י בקביעה "שטעות סופר קל נפל בדבריו שהיה כתוב שבת ודינין וכ"א (ראשי תיבות: וכיבוד אב), כמו בגמרא ובמכילתא, ובטעות נשתרבה ה"כ" ל"פ" ואיזה מעתיק הוסיף טעות ופירש מפורש הראשי תיבות - ופרה אדומה". על הדברים הללו אמר מי שאמר "שהם בטלים ומבוטלים ואינם נאמרים אלא לחידודא בעלמא" וכי המקור לדבריו של רש"י הוא בסדר עולם זוטא: "ובאותה השנה בחדש השני נתנו לישראל במרה מקצת פרשיות של תורה שיתעסקו בהם, שבת ופרה אדומה ודינין (ראה, סדר עולם זוטא: עם מבוא, הערות ותיקונים מאת הרב מ' גראסבערג, לונדון תר"ע, עמ' יא). הרב מנחם מנדל כשר סבור, שלפני רש"י היה הנוסח בסנהדרין "פרה אדומה" (תורה שלמה, חלק י"ג, עמ' 169; ובמילואים עמ' 293-294).

18 דברים רבה א, טו. ובמקבילה בבראשית רבה סה, טז הנוסח הוא: "אמר רבן שמעון בן גמליאל, כל ימי הייתי משמש את אבא ולא שמשתי אותו אחד ממאה ששימש עשיו את אביו".

הרב חרל"פ מקשה על הסיפור הזה שתי קושיות, האחת: מדוע בחרו חכמים להעמיד את עשיו כמופת לקיום מצוות כיבוד אב ואם? והשנייה: "למה לעשיו הרשע היה נקל לקיים מצוות כיבוד אב ואילו לרבן שמעון בן גמליאל, נשיא ישראל, היה קשה להגיע לזה?"¹⁹ את הקושיה הראשונה ניתן לתרץ כפי שתירץ מהרש"א לעיל, ללמדנו ש"מצוות כיבוד אב ואם [היא] מצוה שכלית, נימוסית", ועל הקושיה השנייה משיב הרב חרל"פ בדברי הגות והשקפה:

אומות העולם, שכל אושרם ומאוויים הוא רק העולם הזה, נקל להם להגיע לידי הכרה טבעית זו, ואדרבה, כל מה שהם שקועים ביותר בתאוות העולם הזה, רוחשים הם יותר כבוד לאביהם שהביאם לעולם הזה. אולם ישראל, שכל מאוויים ואושרם הוא רק בעולם הבא, כל רגשי כבוד ואהבה לאביהם צריכים להיות רק מצד הכרת יקרת העולם הבא, ולכן לא נקל הוא להגיע לידי מדרגה נפלאה שהכרה זאת תהיה חדורה בקרבם בהרגשה טבעית.

מה ניתן ללמוד מדברים אלה?

עשיו הרשע ורבן שמעון בן גמליאל שניהם קיימו את מצוות כיבוד אב ואם בדרגה גבוהה, אלא שקיום המצווה נמדד אצל כל אחד מהם באמת מידה אחרת: אצל עשיו המצווה נמדדת באמת המידה של "העולם הזה", והיא ניתנת להשגה ולמימוש מלא; ואילו אצל רבן שמעון בן גמליאל המצווה נמדדת באמת המידה של "העולם הבא", אמת מידה המעמידה את המצווה בדרגה כה גבוהה שלעולם אי-אפשר להשיגה בשלמות. דרגה זו מומחשת בהמשך הסיפור על הכבוד המופלג שנהג רבי טרפון באמו:

פעם אחת נכנסו חכמים לבקרו. אמרה להן [אמו של רבי טרפון לחכמים]: 'התפללו על טרפון בני שהוא נוהג בי בכיבוד יותר מדאי' אמרין לה: 'מה הוא עביד לך?' ותניית להן עובדא [=אמרו לה: 'מה הוא עושה לך?'] וסיפרה להם המעשה]. אמרין לה: 'אפילו הוא עושה כן אלף אלפים עדיין לחצי הכיבוד שאמרה התורה לא הגיע' (ירושלמי, קידושין א, ז).

מעשהו של ר' טרפון מובא בסמוך למעשהו של דמא בן נתינה, ומסמיכות זו אפשר ללמוד שלשאלת הגמרא "עד היכן כבוד אב ואם?" ישנן שתי תשובות הגלומות בשני הסיפורים. המסר הגלום בסיפור על דמא בן נתינה שקיים מצווה שכלית נימוסית הוא, "עד כאן", כלומר למעשה קיום המצווה יש התחלה ויש סוף; המסר הגלום בסיפור על ר'

19 יעקב משה חרל"פ, מי מרום, ה, נימוקי המקראות, ירושלים תשמ"ה.

טרפון הוא "עד שם", כלומר למעשה קיום המצווה יש התחלה, אך אחריתו מי ישורנו: "אפילו הוא עושה כן אלף אלפים עדיין לחצי כיבוד שאמרה תורה לא הגיע". דהיינו, התכלית של מעשה המצווה היא תכלית נשאפת אך לא מושגת; השאיפה לקיים את המצווה בשלמות היא שאיפה בלתי פוסקת שאינה נשלמת לעולם.

השימוש בתואר הפועל "עד כאן" מצוי גם בסיפור הוצאתו להורג של רבי עקיבא. אפשר ללמוד ממשמעו של הביטוי שם גם לעניין כיבוד אב ואם. מספרת הגמרא:

בשעה שהוציאו את רבי עקיבא להריגה, זמן קריאת שמע היה. והיו סורקין את בשרו במסרוקות של ברזל, והיה מקבל על עצמו עול מלכות שמים. אמרו לו תלמידיו: 'רבנו, עד כאן?' אמר להם: 'כל ימי הייתי מצטער על פסוק זה "בכל נפשך", אפילו הוא נוטל את נשמתך. אמרתי, מתי יבוא לידי ואקיימנו? ועכשיו שבא לידי לא אקיימנו? ... יצתה בת קול ואמרה: 'אשריך רבי עקיבא, שאתה מזומן לחיי העולם הבא (ברכות סא, ע"ב).

שאלתם של התלמידים "עד כאן?" ותשובתו של רבי עקיבא "כל ימי" מעמידים על השוני שבינו לבינם.

"עד כאן" של רבי עקיבא אינו שעה חד-פעמית בזמן הפרטי שלו אלא שעה ההולכת ונמשכת בתוך כל חייו... אין זו, מבחינתו, נקודה בזמן כדברי התלמידים 'עד כאן', אלא הרצף הנפלא הנובע מכמיהותיו להגיע אל שיא העומק בעשייה ההלכתית.²⁰

כמיהה זו כמוה ככיסופיו וכגעגועיו האינסופיים של האוהב המתגעגע ומשתוקק אל מושא אהבתו. ר' נחמן מברסלב בסיפורו **מעשה בשבעה קבצנים** תיאר את הכמיהה הזאת: "והלב הזה עומד כנגד המעיין ונכסף ומשתוקק תמיד השתוקקות גדולה מאוד לבוא אל אותו המעיין... כי עיקר חיותו הוא מן המעיין... ורק עומד כנגדו ומתגעגע וצועק".²¹ השאיפה האינסופית לשלמות במעשה המצווה היא האידאל של האדם המאמין.

"השלמות האחרונה" של הדת אינה ניתנת למימוש בפועל ולעולם היא נשארת בגדר הוראת-דרך נצחית, הוראה לכיוון הנכון בדרך אינסופית. אין האדם יכול

20 י' בר ישע-גרשוביץ, 'והשעה היתה שעת קריאת שמע', "אחיטוב, ח' וד' עמית (עורכים), **דברים : קובץ מאמרים במלאת עשור למרכז יעקב הרצוג**, עין צורים תשנ"ט, עמ' 66-62.

21 פ' שדה, **תיקון הלב**, ירושלים 1981, עמ' 103-104.

לקיים את התורה בשלמותה - מפני שהיא א-להית, לא אנושית... החתירה הנצחית לקראת המטרה הדתית שאינה מושגת לעולם מתגלמת במעשה המצוות. מעשה זה אינו נגמר לעולם.²²

גדול המצווה ועושה

בזאת אנו מגיעים אל משמעות נוספת לכלל של רבי חנינא "גדול המצווה ועושה יותר משאינו מצווה ועושה" (עבודה זרה ג, ע"א). מי "שאינו מצווה" - עושה מצד טבעו העצמי; עצמיותו היא המקור והמדד למעשה המצווה; המקור הוא אנושי וסטנדרט הקיום הוא אנושי. מי ש"מצווה" מכיר שהמקור לקיום המצווה הוא מעל ומעבר לעצמיותו של האדם; המקור הוא א-להי וסטנדרט הקיום הוא א-להי, ולפיכך הוא אינסופי. זהו סטנדרט נשאף, אך בלתי מושג. הבחנה דומה מבחין הרבי מליובאוויטש בין לימוד התורה וקיום המצוות לפני מתן התורה ולאחריה:

לימוד התורה של האבות היה לפני מתן תורה, לפני הציווי על לימוד התורה וקיום המצוות, ציווי שהיה באופן של "וירד ה' על הר סיני". כלומר, לימוד תורה וקיום מצוות על ידם היה **מצד עצמם ובכח עצמם**. משום כך לא יכלו להגיע למדרגת התורה כפי שהיא נעלית מהנבראים הנעלים ביותר, אלא למדרגת התורה כפי שהיא קשורה בנבראים ובעבודתם. לא כן לאחר מתן תורה. כיון שכבר היה ציווי מלמעלה על לימוד התורה וקיום המצוות, ניתן יחד עם זאת כח הבורא (המצווה) להגיע לעצמותה של התורה במדרגה הגבוהה בהרבה מן העולם.²³

דהיינו, קיום המצוות על-ידי האבות שהיה מתוך הכרה פנימית וחופשית ולא מכוח צו עליון, הוא מדרגה נמוכה יותר של קיום המצוות. אבל המהר"ל יוצא נגד עמדה זו. לדעתו, עובד ה' מרצון דרגתו גבוהה יותר. המהר"ל דן במימרה של רבי ישמעאל על משמעות המילית "אם" בתורה.

כל 'אם' ו'אם' שבתורה רשות, חוץ משלושה: 'ואם מזבח אבנים תעשה לי' הרי 'אם' זה משמש בלשון 'כאשר', וכאשר תבנה מזבח אבנים, לא תבנה אתהן גזית, שהרי חובה עליך לבנות מזבח אבנים שנאמר (דברים כז, י) "אבנים שלמות

22 י' ליבוביץ, יהדות, עם ישראל ומדינת ישראל, ירושלים תשל"ז, עמ' 35.

23 הרב מ"מ שניאורסון מליובאוויטש, ליקוטי שיחות, פרשת לך לך, תשנ"ט, בהערה.

תבנה"; וכן "אם כסף תלוה" חובה הוא, שנאמר (דברים טו, ח) "והעבט תעביטנו" ואף זה משמש בלשון 'כאשר'; וכן (ויקרא ב, יד) "ואם תקריב מנחת ביכורים" זו מנחת העמר שהיא חובה, ועל כורחך אין 'אם' הללו תלויין אלא וודאין ובלשון 'כאשר' הם משמשים.²⁴

והשאלה המתבקשת מאליה היא, למה דיברה תורה בלשון "אם" כאשר הדבר הוא חובה? על כך משיב מהר"ל: "מה שכתוב לשון 'אם' אף על גב דחובה, הם מפני שאם יעשה מחובה כאילו מקיים גזירת המלך, אין הדבר לרצון להקב"ה וצריך שיעשה מרצונו... כי העבודה צריך שיהיה עובד לו מרצונו ואז נקרא עובד, אבל אם הוא מוכרח אין זה עובד".²⁵ משמע שקיום המצווה מכוח צו עליון, מכוח "גזרת מלך" ולא מתוך הכרה פנימית חופשית, הוא מדרגה נמוכה יותר של קיום המצווה.

נראה לי, שהזיקה שיצרו חכמים בין שתי המצוות המצוינות בסיפורו של דמא בן נתינה, כיבוד אב ואם ופרה אדומה, מקיימת את שתי הבחינות הללו יחדיו: גזרת מלך והכרה פנימית. אכן יש להבחין בין קיום מצווה מן הטעם הנימוסי-השכלי, מצוות כיבוד אב ואם, לבין קיום מצווה מן הטעם הציווי, גזרת מלך, מצוות פרה אדומה. אמנם מצוות כיבוד אב ואם יסודה הוא טבעי-נימוסי-שכלי וזה הממד האוניברסלי שבה, אבל עיקרה ותכליתה שהיא גזרת מלך, וזה הממד הפרטיקולרי שבה, ומתוך כך צריכים ישראל לקיימה. כאשר אדם מישראל מקיים את מצוות כיבוד אב ואם הוא כולל בה את שתי הבחינות הללו: הוא מקיים את המצווה מתוך תחושת לבו הטבעית, ובחינה זו אינה תלויה במצוות ה'; ועם זאת הוא מקיים אותה משום שה' ציווהו, ובחינה זו של המצווה אינה תלויה בתחושת לבו ובמשיכתו הטבעית אליה. קיום המצווה מתוך הכרה פנימית ומתוך קבלת עול הם שניים הבאים כאחד. עיקרו של דבר, לא עצמו ועצמיותו של האדם הם אמת המידה למה שהוא חייב לנהוג בקיום המצוות. את העיקרון הזה אפשר ללמוד מסיפור תלמודי אחר, שגם הוא עניינו כיבוד אב ואם:

אמו של ר' ישמעאל באת וקיבלת עלוי לרבותינו, אמרה להן: גיערו בישמעאל בני שאינו נוהג בי בכבוד. באותה שעה נתכרכמו פניהם של רבותינו, אמרו: איפשר ר' ישמעאל לא נהג בכבוד אבותיו? ! אמרו לה: מה עביד לך? אמרה: כד די נפק מבית וועדה, אנא בעי משנז ריגלוי ומישתי מיהן ולא שביק לי. אמרו לו: הואיל והוא רצונה הוא כבודה [=אמו של ר' ישמעאל באה וקבלה עליו

24 רש"י לשמות כ, כב. על-פי המכילתא.

25 מהר"ל בפירושו "גור אריה" על פירוש רש"י, שם.

לרבותינו, אמרה להם: גערו בישמעאל בני, שאינו נוהג בי כבוד. באותה שעה נתכרכמו פניהם של רבותינו, אמרו: אפשר אין ר' ישמעאל נוהג כבוד באבותיו? ! אמרו לה: מה הוא עושה לך? אמרה: כשהוא יוצא מבית המדרש אני מבקשת לרחוץ רגליו ולשתות מן המים ואינו מניח לי. אמרו לו: הואיל והוא רצונה, הוא כבודה.²⁶

כלומר, לא רצונך והבנתך את המצווה הם אמת המידה לחובתך כלפיה, אלא רצונה הוא כבודה.

כללו של דבר, לתורה ולמצוות תכלית אחת בלבד, שהאדם יממש בהן את עצמו. אבל תכליתו של מימוש עצמי זה היא לעשות את רצון יוצרו ולא את רצון יצרו.²⁷ האדם נדרש להתעלות מתמדת מעל לצרכים הקיימים בו בטבעו.

"מימוש עצמי" הוא האידאל של "הדת המעניקה",²⁸ הנענית לצרכיו ולרצונותיו של האדם ובזה היא ממעטת את דמותו.

"עילוי עצמי" הוא האידאל של "הדת התובעת", שאינה באה לספק צרכים נפשיים אלא דורשת קורבנות ומטילה חובות ובזה היא מרוממת את שיעור קומתו של אדם.

26 ירושלמי, פאה א, א. אני מודה לרבנית יהודית שילת שהפנתה את תשומת לבי למדרש זה.

27 ראה הקדמות הרמב"ם למשנה, מהדורת הרב י" שילת, ירושלים תשנ"ב, עמ' קמט.

28 המונחים "דת מעניקה" ו"דת תובעת" שאובים ממאמרו של י' ליבוביץ, 'מצוות מעשיות - משמעותה של ההלכה', יהדות, עם ישראל ומדינת ישראל, (לעיל, הערה 22), עמ' 36-13.